

Fig. 435.—Llucena del Cid.
Los Foyos. Pes de teler
(1/4 apr.)

Pel demés, a l'època avançada de la cultura ibèrica a què pertany la torre de Llucena i Sant Antoni de Calaceit, sembla que degué ésser quelcom freqüent l'existència de semblants torres en els poblats. Al Baix Aragó s'en troba una altra al de «La Torre Cremada», en terme de la Vall del Tormo, essent els fragments de terrissa que s'hi recullen també ibèrics a torn pintats amb decoracions senzilles i, a més, ceràmica campaniana.

Les troballes de *terra sigillata* podrien fer-nos suposar que aquest poblat continuà essent habitat fins als primers temps de l'època romana, cosa que fa verosimil l'isolament de la vall en què es troba, emperò, no havent-se pogut excavar bé el poblat i no sabent la relació que originàriament tenia amb les demés troballes ibèriques, fa que també es puguin deure a una barreja posterior. — P. BOSCH GIMPERA i J. J. SENENT IBÁÑEZ.

L'estat actual del coneixement de la civilització ibèrica del Regne de València

En diferents ocasions hem visitat col·leccions particulars valencianes, en les quals es guarden nombrosos materials, sovint inèdits, que són de gran vàlua per al coneixement de la cultura ibèrica de l'antic Regne i que és de desitjar que es puguin publicar un dia amb les adequades il·lustracions, doncs ofereixen aital quantitat de problemes, a voltes sumament complicats, que es fa difícil de tractar sense poder disposar del corresponent material gràfic.

Aitals col·leccions es deuen sovint a investigacions de llurs posseïdors, que sovint han tractat d'explorar metòdicament una comarca. Tal és el cas de D. J. J. Senent (actualment a Alcoy), al que devem la major part de les notícies que posseïm de la província de Castelló i que actualment comença de recollir dades de la d'Alacant. Així mateix D. Francisco Martínez i Martínez, de València, ha fet investigacions a la part alta de la província de València i a la costa al Sud de Dènia, de la província d'Alacant, recollint un valuós material. D. Francisco Almarche, de València, ha recollit nombroses dades de poblats ibèrics de diferents localitats valencianes. Ultimament, a Alcoy, D. Camil Visedo, en companyia d'altres senyors, entre ells D. Remigi Vicedo, Pvre. i D. Evarist Pérez Segura, han fet excavacions a un poblat ibèric de La Serreta, recollint-hi importantíssim material. També D. Rafel Ballester, a Albaida, ha fet importants excavacions (la seva col·lecció no ens ha sigut possible encara visitar-la). Altres excavacions i col·leccions interessants són les de D. J. Peris, de Burriana. Per fi, hi ha qualche material que ha restat desconegut a les petites col·leccions següents: PP. Franciscans, d'Ontenient; PP. Escolapis, de Gandia. A tots aquests senyors devem el nostre agraïment per haver-nos volgut mostrar llurs col·leccions i donar-nos tota mena de dades (1).

Cal afegir a tals nous treballs l'estudi dels sepulcres de Salzadella pel nostre company del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'INSTITUT, D. Josep Colominas, i l'estudi que férem amb D. J. J. Senent de l'estació de Los Foyos a Llucena del Cid.

D. F. Almarche, arxiver de València, ha publicat (2) un interessant llibre recollint les dades conegudes fins a la data d'arqueologia del regne de València, ordenades geogràficament.

El canonge D. Josep Sanchis Sivera ha recollit també, a base de lo publicat pel Sr. Almarche i d'altres notícies, la informació sobre l'arqueologia ibèrica del regne de València (3). També de les excavacions d'Alcoy n'ha publicat una relació D. Remigi Vicedo (4), i en altre lloc d'aquesta *Crònica* es donen a conèixer algunes d'altres investigacions.

Amb tot això, és possible començar d'ordenar les troballes valencianes en relació amb les dels territoris veïns, el Baix Aragó i Catalunya (vegi's els mapes de les figs. 516 i 518).

(1) Prescindim de citar aquí les col·leccions i els treballs coneguts des de molt temps ha, com el d'Elx, Oriola, etcètera; limitant-se a lo nou o a lo conegut que amb les noves troballes degui considerar-se de manera diferent com fins ara ha sigut apreciat.

(2) ALMARCHE: *La civilización ibérica en el antiguo reino de Valencia* (Valencia, Tipografía Moderna, 1918).

(3) SANCHIS SIVERA (J.): *La diócesis valentina. Estudios históricos* (Anales del Instituto general y técnico de Valencia) (Valencia, 1920).

(4) R. VICEDO: *Historia de Alcoy y su región* (El Archivo de Alcoy, 1920), pàgs. 217 a 233.

Primer període (segles V-IV abans de Jesu-Crist) (vegi's mapa, fig. 516). — *Els poblats de Castelló*. — El Sr. Senent ha descobert diferents poblats situats indistintament a la plana de la província de Castelló i a la part muntanyosa que geogràficament es lliga amb el Baix Aragó, en els quals gairebé no hi apareix més que terrissa feta a mà, bastant grollera, sense més decoracions que cordons en relleu amb impressions digitals, semblant a la ceràmica que en el Baix Aragó és la més corrent en els poblats de Les Escodines de Maçalió. Si amb aquesta ceràmica a mà surten també testos ibèrics a torn, o no solen ésser decorats, o tenen senzilles línies pobríssimes.

La ceràmica a mà dels poblats descoberts pel Sr. Senent es deixa comparar molt bé, demés, amb el fragment a mà, amb un cordó amb impressions digitals, de Salzadella. (Vegi's altre lloc d'aquesta Crònica.)

Els sepulcres de Salzadella. — Sembla que aquestes troballes, com en general les de Salzadella, poden representar una cultura ibèrica pobra, equivalent cronològicament a la dels poblats de Les Escodines i altres del primer període del Baix Aragó, essent notable l'aparició, tant en el Baix Aragó com a Salzadella, dels braçalets de bronze prims de secció quadrangular; paral·lel que es correspon amb la identitat de tipus del vas amb peu alt de Salzadella, tan freqüent en el Baix Aragó a les estacions més antigues (primer període) (1), i que acusa una influència de la civilització dels Celtes del Centre de la península (2).

Els sepulcres de Cabanes. — Dintre d'aquest primer període (o a tot tirar en un temps equivalent a ço que a l'Aragó és la transició al segon període), cal col·locar també una necròpolis explorada per D. J. Peris, de Burriana, en el terme de Cabanes, que degué contenir diferents sepulcres d'incineració amb urnes tapades per una pedra sota possibles túmuls. Les urnes són vasos a torn ibèrics, de color rogenc, sense ornaments, i amb elles es trobaren un parell de braçalets de bronze prims, de secció quadrangular (fig. 436), com els dels poblats del primer període del Baix Aragó.

Sepultura de Torre-En-Domènech. — Probablement, encara dintre del primer període cal datar el poblat i la sepultura de Torre-En-Domènech, que publica en la seva nota del present ANUARI el Sr. Senent. La presència en el sepulcre en qüestió de *soliferreum*, tipus que no es sol trobar a la cultura ibèrica, sembla acusar una altra influència de la civilització dels Celtes del Centre de la península.

L'alta província de València i part immediata de la de Castelló. — A la part de la província de València que geogràficament té, fins a cert punt, més relacions amb la «meseta» que amb la plana de la costa, han aparegut uns tipus de sepulcres que reforcen el coneixement que tenim de les íntimes relacions de la civilització de l'època ibèrica del regne de València amb la cultura cèltica del Centre. A la col·lecció de D. F. Martínez, de València, hi ha una urna cinerària procedent de Turís, i al Museu d'Història Natural dels PP. Escolapis de Gandia una altra trobada a Requena, Ambdues, que semblen ésser un indicatiu de necròpolis d'incineració, són de forma del tot esfèrica, amb un peu rudimentari i amb una tapadoretà cònica que s'ajusta exactament a l'obertura, sense formar vora de la part superior de l'urna. Malauradament, no es coneixen altres troballes de dites localitats.

El Sr. Senent guarda una urna semblant d'Aranyuel, partit de Viver (província de Castelló), en la qual sembla que s'hi trobaren uns braçalets de bronze del tipus que surt als demés sepulcres de la província i que s'han perdut.

De totes maneres, pot afirmar-se que el tipus de les urnes no té res d'ibèric, abundant, en canvi a les necròpolis del Centre d'Espanya, sobretot a les de les províncies de Guadalajara i Sòria. Lo interessant d'aital troballa valenciana és precisament que en la part lindant amb la província de València es coneixen vàries necròpolis, quals troballes es guarden també a la col·lecció de don F. Martínez, procedents de necròpolis de Pajarón, Fuente Lospina i Santa Cruz de Moya. Malauradament, de tals llocs no es coneix la ceràmica, però els demés objectes (tanques de cinturó de tres i cinc pues amb les escotadures tancades i diferents eines de ferro) permeten comprovar

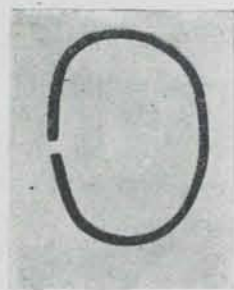

Fig. 436. — Braçalet de bronze dels sepulcres de Cabanes (1/2 apr.)

(1) Vegi's Bosch: *Les investigacions de la cultura ibèrica del Baix Aragó* (1915-1920) en altre lloc d'aquesta Crònica, així com Bosch: *Campanya arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó* (ANUARI V, 1913-1914), especialment pp. 829 i seg.

(2) Per a la cultura cèltica i les seves influències en la ibèrica, vegi's Bosch: *Los Celtas y la civilización cèltica en la península ibèrica* (en premsa el «Boletín de la Sociedad Española de Excursiones», 1921, n.º del IV trimestre).

la continuació de la cultura cèltica castellana fins a la fi de la regió depenent del sistema orogràfic ibèric. Ara les troballes valencianes s'expliquen com una prolongació de tal cultura, avençant vers les vertents orientals del sistema ibèric, sigui això despreniment cèltic, o una mera influència.

Qualques troballes soltes es corresponen amb la de les necròpolis en qüestió, representant també una influència cèltica sobre l'alta província de València. Són qualques fibules anulars procedents de Turís (1) i qualques vasos de la col·lecció Martínez, de València (dels que no s'en coneixen les circumstàncies de les troballes), de la mateixa regió: de Fuente Robles (prop de Chelva), Casa Doñana (prop d'Utiel) i de la part de la província de València, propera a la de Terol (sense procedència més exacta), de formes que a primera vista semblen també emparentades amb les de la cultura cèltica del Centre d'Espanya, també a torn i aparentment sense pintar, sobre els quals, emperò, a falta de més notícies, no ens voldríem pronunciar.

La regió límit de les províncies de València i Alacant. — Està formada per les valls entre altes muntanyes, entre la línia del ferrocarril de València a Alacant per Xàtiva-Mogent-Villena i el mar, estant limitada al Nord per la plana valenciana i al Sud per la vall del Vinalapó, que ja va a parar a la plana d'Alacant. Es geogràficament quelcom a part, i culturalment sembla oferir també interessants problemes. A la vertent que mira cap a Alacant sembla trobar-se ja la cultura típica del Sud-Est (del tipus Elx-Arxena), coneixent-se d'allí el lleó de Bocairent i l'esfinx d'Agost. Emperò, dita regió muntanyosa sembla ésser quelcom intermig, que, almenys al primer període ibèric (segles V-IV), va més amb la província de València que amb Alacant, i que en tot cas no forma part de la cultura de Sud-Est. Les poques dades que de tal regió es tenen semblen mostrar-ho.

En primer lloc, tenim en la seva part Nord, propera a la província de València, però ja en la d'Alacant, el poblat de «El Gelibre» (Adsúvia), a la fi de la Vall de Gallinera, del qual el senyor Senent en posseeix fragments de terrissa ibèrica exclusivament a mà, amb cordons incisos o amb impressions digitals com les dels poblats del primer període de la província de Castelló i del Baix Aragó.

A més, d'aquesta regió es coneixen varies necròpolis que semblen repetir el tipus esmentat de Turís i Requena. D'una d'elles, d'Oliva, s'en conserva el material de qualques sepulcres al Col·legi dels PP. Franciscans d'Ontenient. D'una altra, d'Altea, D. Francisco Martínez en té també interessants troballes.

A Oliva (encara província de València) surten urnes idèntiques a les de Requena i Turís (però mostrant zones de línies horitzontals pintades en to vinós), plenes de cendres i, al voltant d'elles, diferents ofrenes: una falcata, puntes i regatons de llança, un *soliferreum* de ferro; de bronze, fibules anulars i altres d'arc, acabant a la part del peu en botó (típica de la cultura cèltica post-hallstättica), però a voltes també recorbant el peu amb el botó cap a buscar l'arc, al que no arriba a tocar (tipus equivalent al de la fi del primer període de La Tène). A més, sortiren varies perletes de vidre blau o verd i una pedra d'anell gravada amb una doble cara barbuda, d'art bastant barroer.

A Altea, a més de les urnes esfèriques amb les tapadores còniques, hi surten fibules anulars i tanques de cinturó amb tres i quatre pues, amb les escotadures tancades i peces serpentiformes per a clavar les pues del cinturó.

Sembla tractar-se de la mateixa cultura cèltica o d'influència cèltica de l'alta província de València que s'hauria prolongat vers el Sud. Geogràficament, la necròpolis d'Oliva s'explica bé. La d'Altea, però, és quelcom més estranya, doncs ja es troba al Sud del Montgó i a la part de costa que mira més cap a Alacant.

D'aquesta mateixa regió cal esmentar una altra troballa que sembla poder-se incloure en el primer període que estudiem i que, així com les necròpolis en qüestió representen una corrent de cultura vinguda de la part de València, ella ens mostra una infiltració de la cultura del Sud-Est vers el Nord: és un fragment de ceràmica a torn trobat amb altres amb decoracions pintades menys típiques, a Pego (província d'Alacant), que també guarda D. F. Martínez. Tal fragment té un ocell estilitzat, pintat, de formes i tècnica que l'agrupen amb els d'Elx (2).

Es indubtable que aquesta regió ha d'oferir importants problemes que tot just comencem a vesllumar. A la seva costa estigué situada la colònia grega d'Hemoroscopion (Denia?). A més, prop de Dènia s'han fets qualques troballes qual posició no es pot aclarir encara prou bé: tals són

(1) ALMARCHE: lloc citat, n.º 153-154, fig. de la lám. de la pàg. 154.

(2) ALMARCHE: lloc citat, pàg. 131.

la diadema de Jàvea i un grup d'objectes d'argent (cadena i restes de discs amb ornaments gravats) i de bronze (fibula anular), de la vertent Sud del Montgó (Dènia) (1).

Troballes de figuretes de bronze. — Altres troballes difícils de situar, però que indubtablement representen una certa influència de la cultura del Sud-Est en direcció Nord, són qualques figuretes de bronze, quals paral·lels es trobem a la cultura del Sud-Est. Tals són les trobades a Tabernes de Valldigna (província de València, al Sud de la plana) (2), una d'elles representant una dona amb els braços en actitud d'orant, vestida amb un mantell que s'apoya al cap, per on acaba en punta i amb els ornaments de collars al pit i de discs prop de les orelles com les de moltes figuretes de bronze del Sud-Est i com la mateixa «Dama d'Elx».

De Segorb es coneixen també qualques figuretes de bronze representant un home o un brau, de factura poc acurada (3).

Segon període (segles IV-III abans de Jesu-Crist). — A un temps que cal fer equivaler al segon període del Baix Aragó, corresponen al regne de València dues cultures que ofereixen notables diferències i ben delimitades topogràficament. (Vegi's el mapa de la fig. 518.)

La cultura de la plana de Castelló. — L'una, coneguda fins ara sols per les troballes inèdites del Sr. Senent, ocupa la plana de la província de Castelló i sembla no passar més avall de la serra al Nord de Sagunt. Aquesta cultura no és més que una prolongació de la que en el segle III ocupà tota la costa catalana (tipus Puig Castellar, Cabrera de Mataró). A Castelló es sol trobar en restes de poblats i es caracteritza per ceràmica ibèrica a torn, sense cap decoració i de superfície de color plomís, com el de les grans àmfores ibèriques ovoides de Puig Castellar; fins els perfils de les vores, de molt poc relleu, són iguals a Castelló. Junt amb aquesta ceràmica és freqüent la troballa de fragments de ceràmica hel·lenística vernissada de negre (campaniana). Podem citar les estacions de La Balaguera, Puig Pedró i Tossal del Azud (4).

La cultura valenciana emparentada amb la del Baix Aragó. — Una altra cultura ocupa la regió muntanyosa de l'Oest de Castelló i sembla perllongar-se vers el Sud de les serres de Sagunt, ocupant des d'aleshores la costa de la província de València fins a les serres de Dènia. A la província de València la coneixem pel material recollit per D. F. Almarche, procedent generalment de poblats i publicat en part (5).

A la part muntanyosa de la província de Castelló, les investigacions del Sr. Senent han descobert nombrosos poblats amb ceràmica que, com la de València, del Sr. Almarche, ofereix notables punts de contacte amb la del segon període del Baix Aragó, podent-se considerar com la prolongació d'una mateixa cultura.

Els motius característics són generalment geomètrics molt senzills, essent molt escasses les fulles d'eura i les combinacions d'espivals i faltant quasi bé els motius animals, que es troben un xic en el Baix Aragó. Els motius habituals són, sobretot, diferents combinacions de cercles o segments de cercles concèntrics, i les sèries de rombes. Ultra la ceràmica, abunden els pesos de teler, les fusaioles i les moles dels mateixos tipus que a Sant Antoni de Calaceit. La ceràmica hel·lenística, o falta del tot o és molt escassa; çò que no vol dir, però, que es tracti d'un temps diferent del de Sant Antoni, ja que la identitat de la ceràmica i les particularitats arquitectòniques de què anem a parlar ens estableixen clarament la contemporaneïtat.

Coneixem poques restes, per ara, de les construccions d'aquests poblats. A tot arreu es tracta de parets de pedra seca amb utilització de toves, com en el Baix Aragó. Però en un cas ha estat possible estudiar quelcom més: l'estació de «Los Foyos», de Lluçena del Cid, que s'estudia en altre lloc d'aquesta *Crònica* i que ofereix la curiosa torre que ella mateixa és un nou paral·lel de la cultura ibèrica del Baix Aragó.

A més de Los Foyos, es poden citar les estacions de Benasal (estació de Castell d'Asens) (6), Bechí (Mont Solach, Els Castelletts, Puig de Pàscues i La Torrassa) (7) i Segorb (8) a la província de Castelló.

(1) SANCHIS SIVERA: lloc citat, làmina abans de la pàg. 217.

(2) ALMARCHE: lloc citat, pàg. 142-143, i làmina a la pàg. 154.

(3) ALMARCHE: lloc citat, pàg. 142.

(4) VEGI'S SENENT: *Estacions ibèriques entre el riu Cènia i el Millars*, en altre lloc d'aquesta *Crònica*.

(5) ALMARCHE: lloc citat.

(6) ALMARCHE: lloc citat, pàg. 76 i seg. i fig. de la pàg. 77.

(7) ALMARCHE: lloc citat, pàg. 74 i següents. Els fragments que es guarden al Museu Arqueològic Nacional de Madrid del Mont Solach, es citen també a BOSCH: *El problema de la ceràmica ibèrica* (Madrid, 1915), pàg. 19, però en lloc de Bechí s'escriu equivocadament Beclú.

(8) Notícia del Sr. Senent.

A la de València, a la costa les estacions semblen abundar molt a la regió de Sagunt. A més del mateix Sagunt (1), hi ha les estacions de Torres Torres (El Rabosero, de L'Aspillera i Els Casalets) i la d'Aljímia (2) i de les quals el material corrent és la ceràmica pintada, però en alguns casos semblen trobar-se mostres d'una plàstica en terra cuita, d'aspecte groller, que comparariem amb qualques troballes del Baix Aragó (3), com per exemple certes figuretes d'ocells de Sagunt (4) i una altra que el Sr. Almarche suposa una esfínx (malauradament molt mal conservada) d'El Rabosero (Torres Torres) (5).

A la part alta de la província de València es coneix una estació amb ceràmica pintada a Caudete de las Fuentes (6), d'on guarda D. F. Martínez un fragment amb un ocell pintat, d'un tipus més barroer que els del grup d'Elx i que s'agrupa millor amb els del Baix Aragó.

Vers el Sud de la província de València es coneix a la costa l'estació de Cullera (7), i a la regió muntanyosa que s'enllaça amb les serres i valls del Nord de la província d'Alacant, es coneix l'estació de Covalta, a Albaida (encara província de València) (8), on sembla que, a més de la ceràmica campaniana, acompanya a la

ibèrica qualque dels últims tipus de figures roges (fi del segle IV).

El límit entre València i Alacant.

— L'estació d'Albaida es troba prop d'una altra importantíssima: La Serreta, d'Alcoy, ja dintre de la província d'Alacant (9).

A La Serreta el material principal consisteix en ceràmica ibèrica en general més rica que la de les demés estacions valencianes, amb nombroses decoracions d'espivals i amb un vas en el qual es representa un genet. La ceràmica pintada de La Serreta s'agrupa tipològicament millor amb la del primer període del Sud-Est; en quant al genet, amb la del grup Elx-Arxena, en canvi, les combinacions d'espivals recorden molt les de Meca. Però els elements de cronologia que surten a La Serreta parlen, sense deixar lloc a dubte, del segon període, çò és, de la fi del segle IV al III, doncs sempre surt la ceràmica ibèrica pintada juntament amb la campaniana. Es diria que La Serreta, ja cap a l'extrem Sud

IVNMTID:ΣΑΛΙΥΤ:ΒΑΜΙΡΤΙΡ:ΜΑΒΑΟΙ
ΛΑΙ:ΒΙ /ΙΝΑΡ:ΓΥΔ:ΒΟΙ:ΣΤΙΧΓΙΣΙΟ:
ΜΗΞΓΗΘΞΔΥΔΑΝ:ΜΗΜΟΙΔΓΑΔΗΔΙΜ:
ΜΗΔΑΙΚΑΛΑ:ΝΑΛΤΙΝΓΗ:ΒΙΟΥΔΗΔΙΝ:ΙΛΟΥ
ΝΙΔΑΗΝΑΙ:ΥΗΚΑΡ:ΜΗΒΑΓΗΔΙΟΝΝ:

ΙΔΙΚΗ:ΦΡΤΙ:ΓΑΡΦΚΑΝ:ΔΑΟΥΛΑ:ΒΑΣΚ·
ΒΥ ΣΤΙΜΗΡ:ΒΑΓΑΡΦΚ ΞΞΞΧ:ΤΥΡΛΒΑΙ
ΛΥΡΑ:ΛΗΓΥΞ ΗΓΙΚ:ΒΑΜΗΡΦΚΗΙΥΝΒΑΙΟΑ
ΥΡΚΗ:ΒΑΜΒΙΔΙΡΒΑΡΤΙΝ:ΙΔΙΚΗ:ΒΑΜΗΥ
ΦΚΑΡ:ΤΗΒΙΝΔ:ΒΗΛΑΓΑΣ ΙΚΑΥΦ:ΙΜΒΙΝ
ΑΙ:ΑΜΓΑΝΛΙΜ:ΤΑΓΙΜΓΑΡΦΚ:ΒΙΜΙΚΗ
ΒΙΝ:ΣΑΛΙΥ:ΚΙΔΗΙ:ΓΑΙΒΙΓΑΤ:

ΑΘΝΑΙ:
ΜΑΚΑΔΙΜΚ ΗΥ

Fig. 437. — Placa de plom de La Serreta, d'Alcoy (1/2)

de la regió muntanyosa que separa les províncies d'Alacant i de València i a la vegada la cultura ibèrica del Sud-Est i la típica de València, representa un fenomen un xic a part del tipus corrent de cultura ibèrica valenciana, conservant molt dels caràcters de la cultura ibèrica del Sud-Est en el seu temps millor.

Una troballa de particular importància de La Serreta és una placa de plom de 17 centímetres de llarg per 6'2 d'ample i 0'1 de gruix, inscrita en caràcters ibèrics per les dues cares en sentit horitzontal (fig. 437), trobant-se en una d'elles dues línies superposant-se a les demés en sentit vertical (fig. 437, part inferior) (10).

(1) ALMARCHE: lloc citat, pàg. 139-140.

(2) ALMARCHE: lloc citat, pàg. 149 i següents. (Torres Torres).

(3) Certes figures d'animals (cavalls, bens), de Sant Antoni de Calaceit que tenen al Baix Aragó ja llur precedent en el període en l'aucell de Sant Cristófol.

(4) COL. ALMARCHE, a València.

(5) ALMARCHE: lloc citat, fig. de la pàg. 151.

(6) ALMARCHE: lloc citat, pàg. 91-92.

(7) ALMARCHE: lloc citat, pàg. 93.

(8) ALMARCHE: lloc citat, pàg. 55 i següents. Explorada per D. J. Ballester.

(9) Citada per ALMARCHE: lloc citat, pàg. 61. — Una notícia més explícita amb gravats, a R. VICEDO: *Historia de Alcoy y su región* (Archivo Alcoyano, pàgs. 217 a 233, (Alcoy, 1920).

(10) Formant un conjunt de troballes independent de les demés, sortiren a la Serreta barrejades amb ceràmica romana

Conclusió. — S'ha vist com la cultura ibèrica del regne de València ofereix una gran quantitat de problemes interessantíssims i com avui es comença de poder ordenar les troballes en relació amb les de les regions veïnes. Cal esperar que la investigació es prossegueixi activament i que ella aclarirà dits problemes.

De lo dit es desprenen les següents línies generals:

Al *primer període* (segles V-IV), mentres la part baixa d'Alacant està incorporada a la brillant cultura del Sud-Est, la resta del territori valencià s'agrupa millor amb el Baix Aragó i potser també amb Catalunya, creuant-s'hi, per sobre d'una cultura indígena d'aspecte molt primitiu i amb ceràmica feta a mà amb cordons amb impressions digitals, una forta influència cèltica vinguda del Centre d'Espanya i que es tradueix amb tipus de ceràmica, armes, ornaments i fins en un tipus de necròpolis d'incineració que es comprova des de l'alta província de València propera a Castella fins al Nord de la província d'Alacant, on es creua amb infiltracions de la cultura del Sud-Est, que esporàdicament també influeix en la cultura valenciana pròpiament dita.

Al *segon període* (fi del segle IV-III) la cultura de València pren el caient general ibèric, generalitzant-se, encara que formant un grup propi, la ceràmica pintada semblant a la del Baix Aragó que caracteritza el territori des del Nord de la província d'Alacant fins a les serres al Nord de Sagunt i prolongant-se per la part muntanyosa de la província de Castelló, per on es toca amb el grup del Baix Aragó (Calaceit). Mentres al Sud d'aquest territori es troba una certa supervivència molt pura de la cultura del Sud-Est (La Serreta, d'Alcoy), a la plana de la província de Castelló assistim a una penetració de la varietat de cultura ibèrica de la costa catalana, en la qual la ceràmica pintada quasi desapareix. — P. BOSCH GIMPERA.

Esteles ibèriques ornamentades del Baix Aragó

El renaixement actual dels estudis arqueològics a Espanya, al que han contribuït en bona part a les excavacions ibèriques realitzades per l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS en el Baix Aragó, m'obliga a mi intervenir a aquest moviment científic, no retardant per més temps la publicació de determinades dades recollides en el Catàleg Monumental de la Província de Terol, i que han restat inèdites.

Les referides dades són d'obres escultòriques pertanyents sens dubte al mateix poble, del qual algunes acròpolis han sigut explorades per l'INSTITUT, i són esteles funeràries que devien formar part d'enterraments, de suposades necròpolis, l'excavació sistemàtica de les quals no ha començat encara.

Aquestes esteles són d'excel·lent interès: estan esculpides responent a un patró comú. Llurs dimensions a penes varien, i tenen també un sistema d'ornamentació semblant les unes a les altres. Foren descobertes prop diferents poblats, però dintre de la mateixa comarca; i, no havent trobat esteles d'aquest estil en altres llocs de la Península, són considerades típiques del Baix Aragó.

Pla d'aquesta Monografia. — 1.er Descripció de cada una de les esteles i del lloc en què foren trobades. 2.ª Edat aproximada a la qual es suposa que pertanyen. 3.er Paral·lelismes amb altres esteles de la mateixa època, descobertes en el centre d'Espanya i a la província de Burgos, i llurs relacions, quant a llur idealitat, amb algunes de l'època romana d'Avila i amb certes fibules de bronze i vasos funeraris, descoberts en diferents necròpolis pre-romanes de la Península.

DESCRIPCIÓ DE LES ESTELES I DEL LLOC ON FOREN TROBADES

Fins a la data se n'han descobert a la província de Terol, en els llocs següents: A Calaceit, una de completa, que estava a la col·lecció de l'autor i ara és al Museu Arqueològic del Parc (a Barcelona), i un fragment d'una altra, existent en el propi Museu; a Cretes, el terç superior d'una, propietat de D. Marià Camps, i fragments de tres més, que foren de l'autor i ara són en l'esmentat Museu i una altra que, partida en dues meitats, verticalment, fou utilitzada en la construcció del corral de bestiar de D. Manuel Monreal; a Vallderoures, el fragment d'una, que és en el Museu de Barcelona. A la província de Saragossa: a Chiprana, diversos fragments ficats

(entre ella terra sigil·lata), nombroses figuretes de terra cuita, la major part d'aspecte romà, algunes de tipus ibèric. Es tracta d'un santuari que s'instal·là a l'estació en temps més tardà al del poblat? En tot cas el lloc de troballa de les figuretes és del tot independent del poblat.